
С.В. Пролесв, О.І. Хома

журнал "Філософська думка"

ГУМАНІТАРНИЙ ЖУРНАЛ VERSUS ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ?

doi: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.321.015>

Проаналізовано нинішній кризовий стан наукової періодики в Україні та обґрунтовується роль наукового журналу як форми самоорганізації та комунікації наукової спільноти. Суто бюрократичне регулювання наукової діяльності з боку держави призвело до деградації української науки і наукової періодики. Наочним виразом цього стала державна практика так званих фахових видань. Унаслідок цього існує величезна кількість періодичних видань, визнаних фаховими, науковий потенціал яких практично нульовий. Водночас ця практика сприяла корупції в освітньо-науковій сфері та підміні реальних досліджень недоброякісними симуляціями. Це вимагає скасування наявної системи як такої, що повністю дискредитувала себе. Автори пропонують перелік принципів, на яких має будуватися нова система наукової періодики в Україні. Головними з них є принципи: 1) відмови від формальних оцінок значущості наукових результатів; 2) заміна бюрократичної регуляції наукових журналів на стандарти, визнані у світовій науці. Автори також описують особливості застосування міжнародних стандартів в українській науковій періодиці, особливо наголошується на етиці публікацій і організації незалежного рецензування. Також обґрунтована роль академічного журналу гуманітарного профілю як органу наукової спільноти й майданчика для обговорення головних викликів, що стоять перед суспільством.

Ключові слова: наукова періодика, фахове видання, бюрократизація науки, симулякр, наукове співтовариство, комунікація, міждисциплінарність.

Наважимося стверджувати, що на сьогодні українська наукова періодика здебільшого втратила своє природне інтелектуальне призначення. Втім, об'єктом наших міркувань є переважно гуманітарні академічні часописи. Якби не ідіосинкразія на лексику приснопамятної Кетрін Ештон, сказали б, що стан речей тут має викликати глибоку стурбованість. Однак оскільки цей вираз став символом світської бездіяльності в умовах, коли дія конче необхідна і нагальна, воліємо його уникнути. Що жодним чином не усуває і не пом'якшує вказаної проблеми.

Ситуація тим більш кричуща, що в країні немає жодного дефіциту на так звані фахові періодичні видання — це улюблене дітище чиновництва, яке невідомо чому визначає спосіб і форми існування науки в Україні (в тому числі — наукової комунікації). Забюрократизованість української науки є чи не найбільшою у світі, наслідки маємо відповідні. Чиновників у царині освіти й науки

(як і милих їхньому серцю формальних, часто ними самими вигаданих, показників наукової діяльності) безліч, а от справжніх учених і вагомих результатів наукових досліджень — обмаль. Потворний виплід бюрократичного розуму — "фахове періодичне видання" — оприявнює причини такого стану вельми наочно.

Від початку незалежності, замість створення потрібних умов для розвитку науки (українським можновладцям, підозрюємо, взагалі незрозуміло — навіщо вона існує), українська держава пішла шляхом формальних обрахунків наукової діяльності. Обсяг і кількість публікацій, наявність наукових ступенів і звань, різноманітні формальні вимоги до дисертацій тощо. Самого лише здорового глузду достатньо, щоб зрозуміти: успішність науки вимірюється не кількістю "фахових публікацій" чи докторів наук, а масштабом здійснених наукових відкриттів. Однак здоровий глузд — разом із совістю — це остання людська здатність, що властива українському чиновнику й державцю. Унаслідок цього "фаховість" наукового видання визначає не наукова спільнота, а міністерський клерк.

Намагання держави суто бюрократичними методами забезпечувати не стільки розвиток, скільки бодай існування науки призвели за 20 років до фатальних наслідків. Сила-силенна людей з науковими ступенями не мають до науки практично жодного відношення. Реальні дослідники та їхні зусилля просто потопають у морі симуляцій і недоброякісності, персоналізованої "новими кадрами", викуваними за лекалами міністерського розуму.

Така ж ситуація з науковою періодикою. Нікого не хвилює, що переважна більшість "фахових видань" є від початку метрвонародженими й ніколи навіть не ставили перед собою жодних інтелектуальних цілей. Ба більше: вони навіть не є, строго кажучи, публічними. Нікому не відомі, ніким не читані, вони є реальністю лише міністерських реєстрів, звітних та дисертаційних обліків. Називати вміщені в них тексти взагалі "публікації" означає знущатися над смислом слова. Хто-хто, а власне публіка — наукова спільнота — не має реальної можливості довідатися про зміст "фахових видань" якогось окремого вишу, загубленого на просторах нашої Батьківщини (адже, знову-таки, вимоги "публічності" обмежуються 100 примірниками тиражу та наявністю видання у шести національних бібліотеках). Чомусь міністерські уми, які так люблять усілякі обліки, за 20 років не спромоглися зробити простий моніторинг: хтось за довгі роки робить запити на численні "фахові видання", наприклад, у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського? А якщо ні, якщо ними ніхто не цікавиться і не читає, то може щось негаразд і "публікації" у них є по суті фіктивними?

Але така скромна пропозиція теж потребує крихти здорового глузду, а це вже — як констатовано вище — завелика вимога для українського чиновника (хоч би й чиновника від науки, з будь-яким "науковим ступенем"). Утім, навіть цей Монблан нікому не потрібної, фіктивної та просто шкідливої "наукової продукції" — не найгірший наслідок створеної бюрократичної системи наукової праці. Ще гірше — перетворення наукової періодики на доволі вигідну ділянку недоброякісного заробітчанства. Чого успішно до-

сягла державна програма бюрократизації української науки, то це глибокої корумпованості процесу наукових публікацій.

Фактично підприємливі "фахові видання" перетворилися на помітну статтю витрат для здобувача наукового ступеня й на непоганий бізнес для їхніх організаторів. Обидві сторони відстежують суто формальні вимоги, які пильнує чиновницьке око — виготовлені здебільшого самим автором "рецензії", карикатурна структура "наукової статті", обсяг тощо — і черговий квазі-науковий "млинець" додається до неосяжної гори вже наявних. Єдина неформальна вимога полягає у певній сумі грошей, яку автор має сплатити "фаховому виданню" за щастя своєї публікації. Це — реальність. Все інше — дещо набридливі, але не надто складні вправи й ритуали.

Загрозливо очевидно нині є глибока ерозія (щоб не сказати розтління) самого сенсу наукової праці, сумлінності й відповідальності дослідника, яка постала внаслідок такої практики. На щастя, людина — не тільки соціальна істота. І потворний фарс, на який українська держава силами урядовців і чиновників перетворила наукову діяльність, не має сили над геть усіма учасниками процесу. Невідомо яким дивом, але чимало представників різних поколінь (і що втішає — молоді, особливо вразливої до дії симулякрів) зберігають наукове сумління й готовність працювати за реальними, змістовними вимогами їхньої науки, а не за вигаданими бюрократичними критеріями. Традиція й етос наукових досліджень, все ж, не зникли в країні суцільно. Значною мірою цим маємо завдячувати існуванню Академії, яка, попри всі недоліки і негаразди своєї діяльності, все ж стала прихистком для залишків української науки й традиції наукових досліджень. Без цієї соціальної ніші наразі про українську науку йшлося б лише в минулому часі.

Все сказане веде до одного загального висновку: програма державного, бюрократичного, чиновницького регулювання та організації наукової діяльності здійснювалася щонайменше понад 20 років і зазнала повного краху. Все, що існує наразі в Україні як справжня наука, існує всупереч правилам і вимогам міністерського розуму. А на тих ділянках і формах дії, де його регламентації набрали повну силу, від науки не залишилося нічого, крім огидної купи недоброякісних симулякрів.

Нині в країні багато точиться палких розмов про реформи. Конче потребує їх і науково-освітня сфера. Але будь-які спроби змін і перетворень можна вважати заздалегідь приреченими й навіть шкідливими без вихідного визнання та чіткого усвідомлення виголошеної вище тези. Таке визнання — і всі висновки, яких воно потребує — є своєрідним тестом на спроможність до реальних конструктивних змін. Що доводить і останній сумний досвід квазіреформування за міністра Квіта. Спроба замість одних бюрократичних критеріїв висунути низку інших, намагання суто чиновницьким шляхом розв'язувати складні інституційні проблеми організації освіти та наукових досліджень, призвели до очікувано безпорадних і шкідливих наслідків.

Очевидно, що в царині наукової періодики настав час перейти від бюрократичної самодіяльності місцевих чиновників (яка містить, до того ж,

відчутну корупційну складову) до світових стандартів наукових видань. Серед яких процедура peer review з пріоритетом double-blind (подвійне сліпе рецензування), визнання та практичне дотримання редколегією головних вимог *Committee of Publication Ethics (COPE)*, якісні англійські анотації до статей, пристаттєві списки літератури латиницею або англійською мовою, придатні до опрацювання автоматичними системами наукометричних баз даних, захист авторського права та перевірка на плагіат, використання сучасних інструментів наукового обліку — міжнародного стандартного номера журналу ISSN, власних профілів (ідентифікаторів) авторів і наукових установ, цифрових ідентифікаторів об'єкта *DOI* для статей тощо. При цьому украй важливим є якісний склад редколегій і кола рецензентів. Адже носіями хай яких величких титулів є ті чи інші особи, а науковий рівень рецензій і відбору можуть забезпечити лише справжні фахівці, які глибоко опанували свою дослідницьку галузь і добре знаються на ній. Якщо взяти до уваги цей критерій, то наукових видань в Україні істотно поменшало б, бо таких фахівців завжди не багато, і їх просто не вистачить на ту безліч редколегій, що існують нині. Звісно, щоб неформально судити про науковий рівень, потрібно мати аргументи, серед яких завжди беруться до уваги такі неформальні критерії, як оригінальність і евристичність, але також і формальні: відповідність сучасному рівневі міжнародних дискусій із конкретної тематики, урахування хоча б найбільш обговорюваних зарубіжних публікацій тощо.

Утім, оскільки кожен може проголосити себе глибоким і оригінальним мислителем, то запорукою об'єктивності оцінок є лише широка публічна критика (особливо — міжнародна), отже — доступність публікацій якомога ширшому колу критиків. І, безумовно, оптимальною формою режиму правдивої публічності й доступності публікацій є їхня присутність в електронному просторі. Тому наявність власного сайту журналу, створеного за міжнародними стандартами (чи інший спосіб регулярного розміщення його чисел в інтернеті), має стати однією з безумовних вимог до наукового періодичного видання.

Взагалі система вимог і регуляторів щодо наукової періодики має бути побудована таким чином, щоби формувати й підвищувати відповідальність редколегій, рецензентів, авторів, загалом наукових спільнот за рівень, зміст і якість публікацій, замість упровадженої де-факто дозвільної системи МОН. Адже нинішня система "фахових видань" — це фактично узаконена безвідповідальність за якість публікацій. Факт державної реєстрації перекладає відповідальність за роботу журналу з редколегії на державний орган, що надав журналові відповідний статус. Моніторинг якості, певна річ, не здійснюється державним реєстратором ані під час "внесення до переліку фахових видань", ані тим більше в процесі його існування. Однак присутність видання в цій державній "базі даних" є своєрідним сертифікатом відповідності (наукової якості), виданим державою. Яка й стає відповідальною за рівень видання. Але відомо, що окремий чиновник зазвичай майже не несе відповідальності навіть за очевидно безглузді та шкідливі рішення,

а держава як така й поготів. У результаті маємо силу-силенну низькоякісних, лише номінально наукових періодичних видань, за що ніхто не несе жодної відповідальності.

Переважає режимом існування наукової періодики мають стати стосунки інтелектуалів, залучених у процес наукових досліджень, а не виконання суто формальних державних вимог. Треба усвідомити, що немає ефективнішої форми відповідальності в науці, ніж власна інтелектуальна й моральна репутація вченого. Нинішні урядовці вважають учених (як і освітян) просто найманими робітниками в державних (бюджетних) установах. Для них, мабуть, стало б відкриттям, що науку роблять не установи, а наукові спільноти, наукові співтовариства. Передусім від їхньої якості, евристичної потуги, ефективності самоорганізації та комунікації залежить успішність тієї чи іншої галузі науки в країні. Між тим саме наукових спільнот, ані як об'єктів піклування, ані як суб'єктів співробітництва з державою задля розвитку науки й досягнення дослідницьких цілей, необхідних для поступу країни (її економіки, політико-правової системи, соціальної сфери тощо), упритул не бачать і не сприймають державні чиновники та урядовці. Результати маємо відповідні.

Вище ми говорили про проблеми наукової періодики лише у вимірі науково-теоретичної якості публікацій. Однак усвідомлення того незаперечного факту (щонайменше від часів Т. Куна та досліджень постпозитивістської "бостонської школи істориків науки"), що наукові дослідження є інтерсуб'єктивним процесом і науку творять наукові спільноти, а не одинаки, спонукає до іншого кола важливих зауваг щодо змісту та способу існування наукового журналу.

Навіть найякісніша періодична збірка статей ще далеко не дорівнює науковому журналу. Наукова періодика є головним засобом публічної комунікації в науці, своєрідними легенями науки. Тому завдання, які вона покликана виконувати, значно ширші, розмаїтіші та складніші за повідомлення про результати наукових досліджень, якими по суті є академічні статті. Але саме так зазвичай сприймають науковий журнал. Він фактично ототожнюється з інформаційним бюлетенем, через який учені сповіщають колег про здобуті ними дослідницькі результати. Це, безумовно, важлива складова наукової комунікації, але не єдина. Якщо науку творить наукова спільнота, то журнал покликаний бути органом цієї спільноти, способом її конститування, самовідтворення, самоорганізації та розвитку. Завдання журналу полягає не стільки навіть в оприлюдненні результатів досліджень (у сучасному інформаційному середовищі існує чимало й інших способів для цього), скільки у створенні простору комунікації вчених, сприянні співробітництву між ними, організації зусиль наукової спільноти на пріоритетних напрямках, виявленні й розв'язуванні суперечностей і вад функціонування спільноти й організації досліджень, забезпеченні дієвості наукового етосу й, зрештою, формуванні продуктивних дослідників. Журнал — осердя інтелектуального життя наукової спільноти, її дзеркало і спосіб самоусвідомлення.

Звісно, повною мірою сказане стосується передусім провідних (у своїй галузі) академічних часописів. Окремий університет чи дослідницька інституція цілком можуть видавати журнал, де переважає режим "інформаційного бюлетеня". Такою є природа більшості видань формату "Вчені записки (такої-то установи)". Та навіть у них не зникає функція самоорганізації й розвитку наукової спільноти, активної інтелектуальної комунікації. Хіба що пріоритетною стає локальна спільнота із її проблемами. Але для провідного академічного часопису просто неприпустимо обмежуватися форматом "високоякісної збірки наукових праць". У такому випадку журнал не виконує свого основного інтелектуального покликання — бути органом самоорганізації та всебічної комунікації наукової спільноти у певній царині знань.

Також не можна забувати й про те, що наука існує не лише в лабораторіях, а й у ширшому соціальному, громадському контексті. Особливо важливо на цьому наголосити в умовах нашої країни, де навіть класична модерна автономія розуму ще залишається гострим і вкрай актуальним соціальним завданням. Про наукову діяльність, роботу вчених мають знати, усвідомлювати її важливість і її поважати не лише колеги, а й ширша громадськість, загалом суспільство. Йдеться не тільки й не стільки про "популяризацію науки". Це окреме — теж, до речі, доволі важливе — завдання, яке мають розв'язувати спеціальні державні програми й видання.

Науковці мають дати відчутти суспільству ефект і дієвість їхньої роботи, мають здійснювати комунікацію не лише в межах професійного цеху, але й у ширшому культурному й соціальному контексті. Голос учених має бути чутний щодо всіх нагальних проблем і питань, що хвилюють суспільство. Безумовно, форумом для таких виступів повинні стати переважно мас-медіа. Однак і науковий журнал, передусім гуманітарний, не повинен стояти осторонь цього завдання. Бо цим, зокрема, здобувається репутація науки в суспільстві, окреслюється місце й роль, які природно належать науці. В іншому випадку, особливо в доволі диких вітчизняних умовах, наука взагалі ризикує опинитися без місця. І чи треба додавати, що наразі українська наука має незavidне місце на маргінесі суспільного життя? І чи може така ганебна ситуація влаштовувати не лише вчених, а головне — суспільство? Якщо воно насправду хоче розвинутися й чогось досягти у сучасному світі.

Не просто висвітлення, а серйозне обговорення на сторінках наукових журналів актуальних, суспільно значущих тематик, щодо яких науковці здатні конструктивно висловитись, переслідує — окрім комунікації з суспільством — ще одну важливу мету. Відомо, що на сьогодні чимало наукових проблем має міждисциплінарний характер. Міждисциплінарність стала узвичаєною прикметою сучасних наукових досліджень і набуває дедалі більшої значущості. Між тим саме співпраця з колегами з інших царин знання є одним із найслабших місць нинішньої української науки. Обговорення актуальних тематик, що виходять за межі вузькоспеціалізованої постановки питань, природним чином вимагає залучення фахівців з інших дисциплін. Такі обговорення, спільна комунікація й інтелектуальне співробітництво

стають важливою формою розвитку міждисциплінарних досліджень, торують шлях для них.

Не будемо продовжувати опис тих форм роботи журналу й різновидів публікацій, які покликані перетворювати його на правдивий журнал — орган самоорганізації й комунікації наукової спільноти, — а не обмежувати його формат збіркою наукових праць. Це предмет окремої розлогої розмови, яку варто було би провести у вигляді широкої дискусії як серед фахівців, так і з залученням зацікавлених осіб із різних сфер суспільного життя (уряду, бізнесу, громадськості тощо). Одне зрозуміло: наукова періодика, як і українська наука загалом, наразі знаходиться на переломному етапі, коли визначається її подальша доля. Перспектива її існування може бути цілком плідною як у внутрішньонауковому, так і в загальносоціальному плані. Але ця перспектива з'явиться лише за умови чіткої й активно впроваджуваної стратегії санації та розвитку наукової періодики й науки в Україні — тієї стратегії, не лише в розробці, а й у самостійному, вільному від "вказівок згори" чи ініціатив (гм!) можновладців, просуванні та здійсненні якої чільна роль належить самим українським науковцям.

Proleiev S.V., Khoma O.I.

HUMANITIES JOURNAL VERSUS A COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS?

The article analyzes the current crisis of Ukrainian scientific periodicals and the role of scientific journal as a means of self-organization and communication in the scientific community. Purely bureaucratic state regulation of scientific activity led to a degradation of science and scientific periodicals in Ukraine. A good expression of that situation is the practice of so-called "professional periodicals". The result of this practice is a huge number of periodicals that are officially recognized by the state and have, despite this, a null scientific level. However, this practice contributed to corruption in the field of academic research and replaces the real investigations with poor quality simulations. Consequently, the existing system of scientific periodicals in Ukraine should be abolished as being completely discredited. The authors propose a list of principles to build a new system of scientific periodicals in Ukraine. Chief among them are the principles of (1) rejection of a purely formal assessments of scientific results and (2) the replacement of bureaucratic regulation of scientific journals to standards recognized in the international science. The authors also describe the features of the application of international standards in Ukrainian scientific periodicals, especially the emphasis on publication ethics and on the independent peer-review procedure. The article also substantiates the role of a humanities journal as an organ of the scientific community and a platform for discussing the major challenges facing society.

Key words: scientific periodicals, "professional journal", bureaucratization of science, simulacrum, publication ethics, scientific community, communication, interdisciplinarity.

Пролєєв Сергій Вікторович, д-р філос. наук, професор, головний редактор журналу "Філософська думка", iffon@ukr.net

*Хома Олег Ігорович, д-р філос. наук, професор, головний редактор журналу *Sententiae*, зав. кафедри філософії Вінницького національного технічного університету, quid2anim@gmail.com*